

Өмүрканова Ж.Э.

АЙМАКТАРДЫН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ
ШАРТТАРЫНДА КАЛКТЫН КИРЕШЕ БУЛАКТАРЫН
ЖОГОРУЛАТУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Омурканова Ж.Э.

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

Zh.E. Omurkanova

PROBLEMS OF INCREASE IN INCOME OF THE
POPULATION IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE
DEVELOPMENT OF THE REGION

УДК: 33.331

Аймактардын туруктуу өнүгүү шарттарында Кыргыз Республикасынын Талас облусундагы калктын киреше булактары жана аларды жогорулатуу көйгөйлөрү изилденет. Талас облусунун калкынын киреше булактарын жогорулатуудагы негизги фактору болгон облустун экономикасынын өнүгүшүнүн азыркы учурдагы ал абалы жана анын жалпы республикабыздын экономикасындагы алган орду каралат. Талас облусунун калкынын жашоо деңгээлинин көрсөткүчтөрү, анын ичинен жан башына туура келүүчү кирешенин өлчөмдөрү жана киреше булактарынын түрлөрү каралат. Облустун калкынын киреше булактарынын түрлөрү боюнча кийинки беш жылдагы көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүшү динамикасы талданат. Калктын киреше булактарын жогорулатуунун факторлору болгон чакан жана орто ишкерликти өнүктүрүү, облустун экономикасына чет элдик инвестицияларды тартуу көйгөлөрү изилденет. Келечекте аймактын калкынын киреше булактарын жана жашоо деңгээлин жогорулатууга таасир берүүчү факторлор каралат.

Негизги сөздөр: аймактардын экономикасы, ички дүң продукция, калктын жашоо деңгээли, калктын киреше булактары, чакан жана орто ишкердүүлүк, инвестиция.

Исследуются источники доходов населения Талаской области Кыргызской Республики и проблемы их повышения в условиях устойчивого развития экономики страны. Рассматриваются современный уровень развития экономики области и его место в республике как основной фактор повышения источников доходов населения Талаской области. Рассматриваются основные показатели, характеризующие уровень жизни населения, в том числе доходы в расчете на душу населения, а также основные виды источников доходов населения области. Анализируются динамика изменения видов доходов населения области за последние 5 лет по их источникам формирования. Исследуются проблемы развития малого и среднего бизнеса, привлечения иностранных инвестиций в экономику области как важный фактор повышения источников дохода населения. Рассматриваются факторы, влияющие на повышение доходов населения и уровня жизни населения региона в перспективе.

Ключевые слова: экономика региона, внутренняя валовая продукция, уровень жизни населения, источники доходов населения, малый и средний бизнес, инвестиция.

Sources of income of the population of the Talas region of the Kyrgyz Republic and problem of their increase in the conditions of sustainable development of national economy are

investigated. The modern level of development of economy of area and its place in the republic as a major factor of increase in sources of income of the population of the Talas region are considered. The key indicators characterizing a population level of living, including the income of the population per capita and also main types of sources of income of the population of the area are considered. Are analyzed dynamics of change of types of income of the population of the area for the last 5 years on their sources of formation. Problems of development of small and medium business, attraction foreign investments into area economy as an important factor of increase in sources of income of the population are investigated. The factors influencing increases in income of the population and a level of living of the population of the region in the long term are considered.

Key words: ekonomika of the region, internal gross output, population level of living, sources of income of the population, small and medium business, investment.

Азыркы рынок экономикасынын шарттарында өлкөбүздүн борборунда жана ири шаарларында өндүрүштүн, каржылык капиталдын жана акча каражаттарынын топтоштурулушу, шаар калкынын тездик менен өсүшү менен ал процесстер өлкөбүздүн экономикасынын туруктуулугуна жана анын темптеринин жогорулоосуна алып келүүдө. Бирок, биздин өлкөбүздүн социалдык-экономикалык туруктуу өнүгүүсү аймактарыбыздын өнүгүүсү менен тыгыз байланышта экендигин белгилеп кетүү керек. Азыркы учурда аймактардагы жумушчу орундарынын жетишсиздиги жана жумушсуз адамдардын көбөйүшү, шаар жерине караганда айылдык жерде иштеген адамдардын киреше булактарынын аздыгы жана айылдык жашоочулардын жашоо шарттарынын төмөндүгү айылда жашаган калктын, өзгөчө жаштардын шаарга агылуусуна жана башка социалдык көйгөйлөрдүн келип чыгуусуна алып келүүдө. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын президенти С.Ш. Жеенбековдун указы менен 2018-жыл «Аймактарды өнүктүрүү жылы» деп жарыялады. Указда «2018-жылы региондорду колдоо жана социалдык-экономикалык өнүктүрүү саясатын түп-тамырынан өзгөртүүнүн негизин салуу, ар бир регион боюнча узак мөөнөттүү программаларды кабыл алуу...

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарынын эң маанилүү милдети болуп эсептелсин» деп белгиленген [1]. Азыркы учурда, биз изилдеп жаткан Талас облусу агрардык аймак катары социалдык экономикалык өнүгүүсүндө аталган көйгөйлөрдөн куру эмес жана ал көйгөлөрдү чечүүнүн жолдорун табуу өтө актуалдуу болуп саналат. Талас облусунун экономикасы акыркы беш жылдыкта, өлкөбүздүн башка аймактарындай эле динамикалуу өсүшкө ээ болууда жана өлкөбүздүн экономикасынын туруктуу өнүгүүсүнө өзүнүн салымын кошуп келүүдө. 2015-жылы Талас облусу өлкөбүздүн экономикасынын структурасында аймактык дүң продукциядагы үлүшүндө 3,36 пайызды, айыл чарба продукциясынын үлүшү боюнча 9,0 пайызды, ал эми калкынын саны боюнча 4,2 пайызды түздү [2,3,4]. Ал эми эл чарбасынын тармактар боюнча структурасын талдай турган болсок, Талас облусу негизинен айыл чарба өндүрүшүнө ылайыкташкандыгы көрүнүп турат. Тактап айтканда, 2015-жылы облус боюнча өндүрүлгөн жалпы ички дүң продукциянын 41,0 пайызы айыл чарба өндүрүшүнө таандык болсо, өлкөбүз боюнча бул көрсөткүч 14,0 пайызды түздү [5]. Талас облусу боюнча 2016-жылы өнөр жай продукциясынын көлөмү 949,0 млн. сомду, айыл чарба продукциясынын көлөмү 17241,3 млн. сомду түзгөн жана 2011-жылга салыштырганда өнөр жай продукциясы 26,4 пайызга, айыл чарба продукциясы 48,7 пайызга көп өндүрүлгөн [6,7]. Белгилүү болгондой, азыркы рынок экономикасынын шарттарында ар бир аймак өзүнүн өнүгүүсүндө аймактагы болгон жаратылыштык, өндүрүштүк жана калктык ресурстарды натыйжалуу пайдалануу менен гана өнүгө алат. Демек, эгерде биз аймактарыбыздын ресурстарын натыйжалуу пайдаланууга жетишсек, анда анын жыйынтыгы сөзсүз түрдө анда жашаган калктын жашоо турмушун жакшыртууга алып келүүгө тийиш.

Аймактарда жашаган калктын жашоо турмушунун деңгээли алардын өздүк кирешесине жараша жана ошол алган кирешесинин негизинде алардын өздөрүнүн жашоо шарттарын канчалык деңгээлде жакшыртканына жараша болот.

Азыркы мезгилде калктын жашоо деңгээлин мүнөздөй турган көрсөткүчтөрдүн бири болуп калктын жан башына тапкан киреше булагынын суммасы эсептелет. Бул жерден белгилей кетчү нерсе, ошол алган кирешеси алардын үй бүлө мүчөлөрүнүн эң төмөнкү керектөө бюджетин каржылай алабы, же жокпу деген маселе баарынан олуттуу деп айтсак болот. Аталган көрсөткүч аркылуу гана биз аймактагы калктын жашоо деңгээлин башка аймактарга салыштыра алабыз. Эгерде алардын кирешесинин өлчөмү үй-бүлө мүчөлөрүнүн эң төмөнкү керектөө бюджетин каржылай албаса, анда ал үй-бүлөнүн жашоо деңгээлинин канааттандырарлык экендигин айтууга болбойт.

2016-жылы Талас облусунун калкынын бир ай ичиндеги жан башына туура келүүчү жалпы кирешеси 3770,2 сомду түзсө, өлкө боюнча бул көрсөткүч 4258,0 сомду түзгөн, же болбосо анын өлчөмү өлкөбүздүн калкынын жалпы орточо кирешесинин өлчөмүнөн 11,5 пайызга төмөн болууда. Ал эми өлкөбүздүн башка облустары жана аймактарынын маалыматтарын ала турган болсок, Бишкек шаарында 5331,7 сомду, Чүй облусунда 4838,4 сомду, Ысык-Көл облусунда 4517,1 сомду, Ош облусунда 4107,8 сомду түзүп, аталган аймактардын кирешеси Талас облусуна караганда жогору болгон [8]. Ушуга байланыштуу биз төмөндө Талас облусунун калкынын жан башына туура келүүчү киреше булактарынын түрлөрүнүн динамикасын 2011-2016-жылдардагы өзгөрүүсүн талдап көрдүк (таблица 1).

Таблица 1

Кыргыз Республикасынын Талас облусунун калкынын киреше булактарынын 2011-2016-жылдардагы өзгөрүүсүн талданышы (бир айга жан башына туура келүүчү кирешенин өлчөмү, сом менен) (1)

№	Кирешенин түрлөрү	Жылдар						2016-ж. 2011-ж. карата, пайыз менен
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	
1.	Бардык киреше булактары	2487,0	2292,5	3617,3	4200,4	3597,1	3770,2	151,6
2.	Эмгек ишмердүүлүгүнөн алынуучу кирешелер	894,6	1212,4	1198,7	1364,6	1404,4	1510,9	168,9
2.1.	Анын ичинен: Кызмат акысы	657,3	809,7	805,5	849,7	995,1	1087,5	165,4
2.2.	Жеке эмгек ишмердүүлүктөн алынуучу кирешелер	220,2	374,5	353,7	486,2	354,0	389,4	163,2
2.3.	Убактылуу иштен алынуучу кирешелер	16,4	8,2	24,6	24,9	55,0	34,0	207,3
2.4.	Кыргызстандан тышкары түшкөн кирешелер	0,6	0,0	14,9	3,9	0,3	0,0	0,0
3.	Меңчиктен алынуучу киреше лер	8,2	4,0	11,7	5,0	20,8	9,3	113,4
4.	Пенсия, пособия, стипендия	307,8	414,7	447,8	482,1	505,8	555,0	179,8
5.	Жеке көмөкчү чарбадан алынуучу кирешелер	1188,6	1295,3	1823,5	2271,4	1534,9	1610,7	135,5
6.	Башка киреше булактары	87,8	66,1	135,6	77,2	130,9	84,3	96,0

(1) Булагы: Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли. Басылмалар. - Бишкек, 2011-жылдан 2016-жылдарга чейинки тиешелүү жылдардагы маалыматтар алынды.

Таблицанын маалыматтары көрсөтүп тургандай, Талас облусунда 2016-жылдагы жан башына туура келген бардык киреше булактарынын өлчөмү 2011-жылга салыштырганда 51,6 пайызга өскөн, ал эми бул көрсөткүч өлкөбүздө 45,0 пайызды түзгөн. Киреше булактарынын түрлөрү боюнча өсүү динамикасын талдай турган болсок, эмгек ишмердүүлүгүнөн алынуучу кирешенин өлчөмү 68,9 пайызга, менчиктен алынуучу кирешелер 13,4 пайызга, жеке өздүк чарбалардан алынуучу кирешенин өлчөмү 35,5 пайызга, ал эми пенсия, пособия жана стипендиялардын өлчөмү 79,8 пайызга өскөн. Бул жерден белгилеп кетүүчү жагдай, эмгек ишмердүүлүгүнөн алынуучу киреше булактарынын өсүшү албетте жакшы көрсөткүч болуп саналат. Бирок, эмгек ишмердүүлүгүнөн алынуучу киреше булагынын үлүшү жалпы киреше булактарынын 40,1 пайызын түзсө, ал эми өздүк жеке чарбалардан алынуучу киреше булактарынын үлүшү 42,7 пайызды түздү. Демек, облусубузда жеке көмөкчү чарбалардан алынуучу киреше булактары адамдардын жашоо турмушунда бир топ маанилүү экендигин белгилеп кетүүгө болот. Талдоолор көрсөткөндөй, 2016-жылы Талас облусунун бир кызматкерине эсептегендеги бир айлык орточо кызмат акынын суммасы 10625 сомду түздү [9] жана бул республикабыздагы орточо кызмат акыдан 28,4 пайызга аз болду. Ал эми облусубуздун калкынын жан башына эсептегендеги кызмат акысынын көрсөткүчү 1087,5 сомду түздү жана анын жалпы кирешелердеги үлүшү 28,8 пайызга барабар болду. Бул көрсөткүч республикабыздын көрсөткүчүнөн 39,5 пайызга төмөн болуп саналат [10]. Ушуга байланыштуу облусубуздун киреше булактарынын өсүшүн камсыз кылууда эмгек ишмердүүлүгүнөн алынуучу киреше булактарын көбөйтүү максатка ылайыктуу деп айтсак болот. Эмгек ишмердүүлүгүнөн алынуучу киреше булактарын көбөйтүүдө өнөр жайды өнүктүрүү, биринчи кезекте облусубузда айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүчү өндүрүштүк ишканаларды уюштуруу аркылуу жетишсе болот. Бүгүнкү күндө облусубузда өнөр жай өндүрүшүнүн үлүшү өтө төмөнкү деңгээлде десек болот. Эгерде статистикалык маалыматтарга таянсак, 2016-жылы Талас облусунда өндүрүштүк ишканалардын өндүргөн продукциянын жалпы көлөмүнүн суммасы 949,0 млн. сомду жана анын өлкөбүздөгү үлүшү болгону 0,45 пайызды түзгөн. Ал эми облусубуздун өнөр жайында иштеген адамдардын орточо саны 1501 адамды түзсө, алардын өлкөдөгү үлүшү 1,25 пайызды түздү [11].

Жогорудагы маалыматтар көрсөткөндөй, азыркы учурда Талас облусубуздагы сүттү кайра иштетүүчү 3 заводду кошпогондо, ири өнөр жай ишканалары дээрлик жокко эсе. Болсо да, көпчүлүгү убагында банкрот болуп, азыр иштебей турушат. Мына ушундай шарттарда облусубуздун экономикасын өнүктүрүүдө жана калктын киреше булактарын жогорулатууда облустун аймагына чет элдик инвестицияларды тартуунун негизинде өнөр жай тармактарын өнүктүрүү чоң мааниге ээ болот жана Кыргыз

Республикасынын президенти С.Жеенбеков белгилеген «Аймактарды өнүктүрүү» саясатына туура келет.

Азыркы учурда Талас облусуна чет элдик инвестицияларды тартуу боюнча жасалган иштерди талдап көрө турган болсок, Жерүй кенин иштетүү боюнча киргизилген инвестицияларды кошпогондо, инвестициялардын көлөмү өтө эле аздык кылат. Талдоолор көрсөткөндөй, 2012 жылдан 2016-жылга чейинки Талас облусунун экономикасына киргизилген чет өлкөлүк инвестициялардын жалпы суммасы 149 млн. АКШ долларын түздү жана бул сумма жалпы өлкөбүзгө ошол мезгилде тартылган инвестициялардын 0,56 пайызын түздү [12].

Азыркы учурда Талас облусунун калкынын киреше булактарын жогорулатуунун башкы жолдорунун бири болуп облустагы төө буурчакты кайра иштетүү болуп саналат. Бүгүнкү күндө облусубуздагы өндүрүлгөн төө буурчактын жалпы көлөмү 2016-жылы 91,5 миң тоннаны түздү [13]. Кыргыз Республикасынын айыл чарба, кайра иштетүү жана мелиорация министрлигинин маалыматтары боюнча жылына 60 миң тоннадан ашык төө буурчак өлкөбүздүн чегинен тышкары чийик зат катарында экспорттолот жана ал төө буурчактын басымдуу көпчүлүгү Туркия жана Европа өлкөлөрүнө сатылат. Азыркы учурда облусубузда төө буурчакты кайра иштетүүчү бир дагы өндүрүштүк ишкана жок. Ал эми чет элдик компаниялардын төө буурчакты кайра иштетүүчү ишкана курууга эч кандай кызыкчылыктары жок. Себеби, алар үчүн төө буурчакты чийки зат катары сатып алуу, алар үчүн бир топ пайдалуу. Мына ушундай шарттарда биздин облусубузда өндүрүлгөн төө буурчактын жок дегенде үчтөн бир бөлүгүн кайра иштетүү аркылуу облусубуздун аймагында түшө турган кошумча нарктын көлөмүн көтөрүү мүмкүнчүлүгүн айтууга болот. Ошонун негизинде облустун калкынын киреше бөлүгүн жогорулатууга шарт түзүлмөкчү. Албетте, мындай максаттарга жетүү үчүн инвестициялардын булагын табуу зарыл жана мындай иштерди ишке ашыруу кошумча чыгымдарга барууга туура келет. Талдоолор көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө айыл чарбасында иштешкен дыйкан чарбаларынын уставдык капиталдары өтө аз болгондугуна байланыштуу мындай ишти жасоого алардын финансылык жактан мүмкүнчүлүктөрү жок.

Аймактарды туруктуу өнүгүү шарттарында Талас облусундагы калкынын киреше булактарын жогорулатуу боюнча көйгөлөрүн изилдөөнүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот:

1. Облустун экономикасынын бир өңчөй агрардык мүнөзгө ээ болгондугуна байланыштуу облустун калкынын киреше булактарынын көбөйтүү максатында айыл чарба продуктыларын, өзгөчө төө буурчакты кайра иштетүүчү өндүрүштүк ишканалары боюнча атайын программаларды иштеп чыгуу керек. Төө буурчакты кайра иштетүүчү өндүрүштүк ишканаларды уюштуруу мамлекет тарабынан колдоого алынуусу зарыл.

2. Бул максатта биздин республикабызда түзүлгөн орус кыргыз инвестициялык фондунан инвестициялык насыя алууга ишкерлерге көмөк көрсөтүү жана төө буурчакты кайра иштетүү боюнча бизнес долбоорлорго конкурс жарыялоо аркылуу ишке ашыруу максатка ылайык болот эле.

3. Аймактарда жашаган калктын киреше булактарын көбөйтүү максатында ар бир айыл өкмөтүндө 2018-2022-жылдарга чейин аймактык өнүгүү программаларынын иштеп чыгуу максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын президенти С.Жеенбековдун «2018-жылды Региондорду өнүктүрүү жылы деп жарыялоо жөнүндө» жарлыгы. 09.01.2018. <http://kyrgyz.tuusuu.kg/>
2. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын улуттук эсептери, 2011-2015-жж. Басылмалар. - Бишкек, 2016. - 16-бет.
3. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2011-2015-жж. Басылмалар. - Бишкек, 2016. - 26, 31-бб.
4. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли. Басылмалар. - Бишкек, 2016. - 43-б.
5. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын улуттук эсептери, 2011-2015-жж. Басылмалар. - Бишкек, 2016. - 89, 169-бб.
6. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын өнөр жайы. Басылмалар. - Бишкек, 2016. - 153-бет.
7. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2011-2015-жж. Басылмалар. - Бишкек, 2016. - 26, 31-бб.
8. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли. Басылмалар. - Бишкек, 2017. - 52-б.
9. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасы жана аймактары. Статистикалык бюллетень, Кварталдык чыгарылыш. Басылмалар. - Бишкек, 2018. - 104-б.
10. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли. Басылмалар. - Бишкек, 2017. - 52-б.
11. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасынын өнөр жайы 2016-ж. Басылмалар. - Бишкек, 2017. - 73, 153-бб.
12. Статистикалык жыйнак: Кыргыз Республикасындагы инвестициялар 2012-2016-жж. Басылмалар. - Бишкек, 2016. - 50-51-бб.
13. Статистикалык жый.: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2012-2016-жж. Басылмалар. - Бишкек, 2017. - 45-б.

Рецензент: к.э.н., доцент Алыбаев К.А.